

Доки шабля в руці...

Анатолій Горовий

ДОКИ ШАБЛЯ В РУЦІ...

Химерна повість для дітей і дорослих

(Скорочено — фрагменти тексту для 5 класу)

ЧАСТИНА ПЕРША

I

На мить підвівши голову, стара-знахарка Докія побачила на пагорбі біля самотньої молоденької берізки тремтяче марево. Його розмиті, нечіткі контури нагадували казкового вершника. Марево тремтіло й поступово тануло на сонці, немов зіткане з весняних випарів Чортового болота, що розляглося за горбами.

Докія нахилилася, шукаючи серед торішнього сухолисту свіжі зелененькі листочки. Мало хто знав, яку силу й насагу дають вони людському тілу, порубаному ворожими шаблями чи виснаженому нещадною хворобою. Зірвавши ті жадані листочки весняної трави, Докія випросталась і ще раз кинула погляд на пагорб з молоденькою берізкою. Знахарка здригнулася, мов від лихого передчуття, бо на пагорбі вже не безтілесне марево тремтіло, а чітко різьбився на тлі неба справжній вершник. Звідки взявся він, вбраний у незнаний тут чудернацький одяг?

Невідомий зліз із коня, простягнув руки до неба. Чорні хмари вмить відгукнулися на його жест і закрили синю безкінечність весняного неба. Рвучкий порив вітру пригнув дерева мало не до землі. Докія ледь встигла пригорнути живодайні зелені листочки, щоб вітер не вирвав їх з рук і геть не розвіяв.

На землю несподівано впала пільма. Гостра блискавиця вогняним лезом на мить розітнула її, і у відповідь пільма застогнала глухим неприродним гуркотом грому.

Однак вітер вшух так само раптово, як і з'явився, хмара розтанула, не зронивши жодної краплинки дощу. І знову довкола запанував лагідний весняний день. Лише у берізки, що стояла на пагорбі, золотилося листячко, немов для неї однієї вже настала осінь.

Те золотаве листячко посипалося долі, невідомий жадібно загібав його жменями, набивав гаманець та кишені. Визбиравши листя, він скочив на коня і швидко зник по дорозі до сільської корчми.

На пагорбі біля Чортових боліт лишився білий скелет щойно юної, а тепер всохлої берізки. Отямившись, Докія запізнило перехрестилася тремтячими пальцями...

Корчма гула, неначе вулик. Сизий дим від козацьких люльок густою завісою стояв до самої стелі. І, почувши той веселий гамір, невідомий вершник загадково всміхнувся собі у вуса і зупинив біля корчми легкий біг коня. "Доглянь, як годиться", — кинув через плече служці і тицьнув йому в руку кілька золотих монет. Служка аж задихнувся

від такої дивної щедрості, а прибулець вже поспішив до корчми.

На незнайомця спочатку ніхто не звернув уваги — такий шал стояв у корчмі. Грала скрипка, вистукував бубон, а кілька козаків щось витанцювали навприсядки. Стомлений і похмурий корчмар на ім'я Гершко першим помітив невідомого чоловіка, що, судячи з одягу, прибув здалеку, і послужливо провів його туди, де було вільніше, де сидів Прокіп.

Поступово появу незнайомця запримітили й інші козаки. Скрипаль тим часом перестав грати й пригощався за кошт тих, кого він так вдало розвеселив. Потроху стих шум та гамір. Ніхто не виказував відвертої цікавості, але всі чекали бодай якихось пояснень від чоловіка, що невідомо звідки взявся в їхньому козацькому селі, зайшов до корчми, не привітавшись з товариством, а тепер сидить їсть пряженю та печеню серед загальної тиші й ні на кого не звертає уваги, так, ніби він тут один.

І лише попоївши, незнайомиць окинув поглядом товариство, яке чогось очікувало в настороженій тиші.

— Прошу вибачити, панове козаки, що вчасно не привітався, та ви так щиро веселилися, що було б гріх заважати. А щоб залагодити перед вами провину, гей, корчмарю, по кварти горілки кожному!

Незнайомиць виголосив це спокійно, без запопадливості, й напруження, що виникло на початку, поступово спало. Козаки цінували щедрість і вміння триматися з гідністю. Лише Прокіп не виказав радості й, попихкуючи люлькою, поволі відсунув поставлену квартиру: "Коштом тих, кого не знаю, не пригощаюсь".

На якусь мить недобрый блиск гайнув в очах незнайомця. Та то була лише коротка мить, а по ній на його обличчі знову розлилася доброзичлива посмішка.

— Даруйте, панове. По-різному називали мене в різних країнах: П'єр, Пітер, Петер, Пьотр...

— Та сказав би просто — Петро, — спокійно, але з невловимою усмішкою промовив Прокіп.

Він встав і не кваплячись вийшов з корчми, а переступаючи поріг, Прокіп добре відчув на спині гострий погляд, пекучий і холодний, як подих морозного вітру.

А тим часом служка, поставивши вороного до стайні, намагався усіляко йому догодити: кращого вівса підніс, свіжої соломи постелив. Та в думках йому пекли ті золоті, що так | легко й недбало кинув новоприбулий пан. Лише на якусь мить забарився з думками про гроші, аж глянув — немає коня на місці. Всю стайню обдивився — немає коня, лише щур хрумає у закутку, де щойно стояв вороний.

— Свят, свят... — перелякано перехрестився служка. Щур подивився на нього глузливым червоним оком. Страх полонив полохливу служчину душу.

Аж ось заходить до стайні той чудернацький пан.

— Де мій кінь? Чи добре йому тут велося? — питає.

Служка рота відкрив, щось мугикає, та до пуття нічого сказати не може.

— Бачу, що було добре, — мовив пан. — На тобі, хлопче, за це... — і кинув служці півжмені золотих монет.

Той повизбирував гроші, коли бачить: виводить пан зі стайні свого вороного красеня, кінь косить оком на служку, а глузливий погляд такий знайомий!.. "Так он що то за пан!.."

Незнайомець поїхав, хлопець лишився сам, скам'янілість потроху відпустила, і він зміг рухатися. Руки мерщій полізли з кишеню, де лежали золоті, але намацали там лише жменю сухого листя.

У розпачі служба впав на землю, жалібно заскиглив і покотився в пилюці, немов причинний.

II

До давно покинутої оселі, що стояла край села порожня бозна скільки років, підїхав вершник. Зійшов з коня, вклонився двору, порослому бур'яном:

— От я й повернувся...

Провів долонею по обличчю, ніби відганяючи надокучливі спогади, і завів коня до стайні.

Та минуло менше місяця, і пуста, в якій оселився чоловік на ім'я Петро, прозваний Чужинцем, стала заможним, доглянутим господарством. Видно, вдосталь було грошей у хазяїна. Нова кам'яниця виросла на місці старої напівзруйнованої хати, а замість сільських плетених тинів з високими перелазами висока глуха огорожа сховала подвір'я від стороннього погляду.

І покотилися по селу розмови...

— Чуєш, Докіє, — шепотіла котрась із сільських молодниць. — Бачила, як в Петра Чужинця швидко хата піднялася? То нечисте місце! Кажуть, там колись упир жив, кров'ю людською упивався, насилу люди збулися його, та де подівся, ніхто не знає.

— Не упир він був, а зрадник, — перебив жінку чоловік. — Хотіли козаки стратити його, та він мов крізь землю провалився, зник без сліду.

Котилися далі по селу розмови...

— Чула, Докіє? Отой хлопець, що в корчмі служкою був, утік! І що воно йому приробилося? Воно, звісно, Гершко не рідний батько, але за того сироту він таки дбав трохи, хлопець мав що їсти й вдягнути. А тепер, кажуть, по лісу вовкулакою ходить, зовсім здичавів, обірваний, дивитися страшно...

Невдовзі служба повернувся до села, але не до корчмаря, а де кам'яниці Петра Чужинця. Цілий день мовчки стояв під ворітьми і лише надвечір вийшов до нього Петро:

— Ну, то чи будеш мені служити?

— Ліпше собаки, — тихо й твердо відповів хлопець.

III

Дивне життя почалося відтоді у старому козацькому селі. Все більше козаків пропадало в корчмі зранку й до самого вечора. Господарство занепадало. Котрась

дружина злякано просила:

— Очуняй, чоловіче! Годі вже! Скоро і нас проп'єш, і душу свою віддаси за оковиту!

— Мовчи, жінко! Не тобі козака вчити!

А в корчмі Петро Чужинець сипав золотими:

— Гуляйте, козаки, поки гуляється, пийте, поки п'ється!

Щедрий був, грошей для товариства не шкодував. Гурт довкола нього зростав, часом кликали і Прокопа:

— Ходи до нас, вип'ємо!

— Глядіть, аби лишень голови та душі свої не пропили! — відказував на те Прокіп.

Прокіп ходив щодня сумніший і похмуріший. Більше не з'являлася весела усмішка під його хвацькими вусами, ніби й не був ніколи тим завзятим козаком, що так полюбляв усілякі витівки і жарти з друзями.

— Що тобі, Прокопе? — допитувався молодший брат Дмитро, відповідь Прокіп мовчав і лагідно тріпав світле Дмитрикове волосся.

Усе частіше й частіше знімав він шаблі, що висіли на стіні, роздивлявся, гострив, пробував на палець лезо, ніби вибирав котрусь із них. Та все мовчав...

— Оженився б ти, Прокопе, — казали йому сусіди. — Доки ходитимеш в парубках? В господарстві таки без жінки не обійтися. Та й Дмитрика пожалій, тяжко йому сиротою ходити.

Час спливав майже непомітно. От вже й літо скінчилось. І не один козак з гурту приятелів Петра Чужинця тепер чухав потилицю, бо за пиятиками занедбав господарство. Сіно не скошене, хліб не зібраний. І як-то воно сталося? Начебто такий вправний господар був... Добре, що Петро, щедра душа, приятеля в біді не лишав, міг відсипати трохи золотих. З часом навколо Петра Чужинця виріс невеликий почт. А найбільш довіреним був колишній служка корчмаря, Северин. Тепер вже люди згадали його ім'я. Дорога кирея на плечах, смушева шапка, а яка горда постава! Годі й підступитися! Де б не з'являвся Петро, за його спиною виростав вірний Северин. Він вже відкупив корчму, виклавши чималі гроші, але сам не працював, наймав для того односельців. Тепер перед ним запобігливо кланялися і зверталися не інакше, як "пане Северине".

Швидко пролетіла осінь, випав перший сніг. На порозі стояла зима. Якось увечері, вже вкотре роздивляючись шаблі, Прокіп розповідав Дмитрикові про Січ Запорозьку, про козацькі походи. Раптом без стуку відчинилися двері і в хату зайшов Петро Чужинець. Був Петро сам, навіть Северин не бовванів у нього за спиною.

— Здоров був, господарю!

— І тобі того ж, чого мені бажаєш, — відповів Прокіп, урвавши розповідь. Він продовжував роздивлятися шаблі, ніби в хаті не було нікого, крім нього та Дмитрика.

— А чи запросиш сісти? — спитав Петро.

— Сідай, коли зайшов, — стримано запросив Прокіп, показавши на лаву.

Петро сів, помовчав трохи, а тоді тихо мовив:

— Хочу владнати непорозуміння між нами.

— Яке? — вдавано здивувався Прокіп.

Силуваний спокій враз спав з Петра. Він схопився на ноги, злість та відверта погроза тепер бриніли в його голосі:

— Двоє нас у селі: ти і я. Не дійдемо згоди — тісно нам тут вдвох буде, ох, як буде тісно!

— Хіба нам вже не тісно? — спокійно відказав Прокіп. А потому встав і, відклавши шаблю, поволі підійшов до Петра:

— А чого це ти, чоловіче, в двері не постукав, в хату зайшов — не перехрестився?

Пронизливою люттю блиснули очі Петра. В Дмитрика аж серце похололо від того блиску.

Розвернувся непроханий гість і вийшов з хати. А Прокіп знову сів до шаблі. "От, моя вірна подруго, жіночко миленька, настав наш час. Чи ж нам боятися перевертнів та всякої нехристі?" А тоді зітхнув журливо і зі смутком доказав:

— Ех, був би я не просто козаком, а характерником...

Дмитрик кинувся до Прокопа:

— Братику мій рідненький, що буде тепер?

— Ну, ну, — заспокоював його Прокіп. — Чого ти злякався? Не годиться, брате, козакові боятися.

А потім уважно глянув Дмитрикові в очі і якось по-особливому тихо мовив до хлопчика, немов заповідав:

— Знай, Дмитре, якщо мені не вдасться, то тоді ця робота для тебе, братику, залишиться.

У двері знову постукали.

— Заходьте! — озвався Прокіп.

В хату зайшов Семен-скрипаль, зняв шапку, перехрестився до святих образів.

— А чи гостей приймаєте?

— Добрій людині завжди раді. Сідайте, прошу до столу.

Семен сів до столу і тихо спитав:

— А в тебе, Прокопе, нібито вже був один гість?

— Та був, — Прокіп хотів було ще щось додати, та передумав.

Семен кивнув головою. А тоді несподівано запропонував:

— Давай-но, козаче, я тобі заграю.

Прокіп відклав у бік шаблю, посадив біля себе Дмитрика, обійняв брата за плечі.

Здавалося, ще зовсім недавно Семен за чарку горілки зранку й до ночі веселив козаків у корчмі. Був завжди п'яний, але грав добре, вмів розвіяти тяжкі думи, і тому був такий бажаний на весіллях та святах. В селі глузували та насміхалися над скрипалем, але йому все те було байдуже. І ось тепер, пізнім вечором, вже не осіннім та ще не зимовим, Семен заграє для Прокопа. Та як заграє! Ніби то вітер колихав у степах ковил-траву, розносив по світі пісні про козацьку волю. Не смуток, не жаль добував зі своєї скрипки Семен, а силу й наснагу, мужність, що допомагала зносити найлютіші кари, що гартувала волю козацьку перед боєм, коли не питали про ворогів:

"Скільки їх?", а лише "Де вони?" Музика злітала сизим орлом над степом, над високими прадавніми могилами і линула високо-високо, аж до самого Бога, кликала за собою у небесну височінь вільний і безсмертний людський дух.

Семен опустил скрипку, та музика ще звучала, будила серце і душу.

— Дякую тобі, Семене, — низько вклонився Прокіп.

— Тобі дяка, козаче, — відповів скрипаль і, перехрестивши Прокопа, наче благословляв, вийшов з хати.

Зима чим далі, то більше брала своє: сніги та ранні морози немов провіщали, що попереду всіх чекають важкі часи. А до Прокопа ніби повернулася давня веселість та безтурботність. Брав участь в усіх парубоцьких ігрищах, навіть калиту кусав на Андрія.

Якось у неділю вранці Прокіп побачив в церкві Петра і сказав неголосно, але так, що чули всі:

— Мабуть, правду кажуть, що перед Різдвом, в піст, усяка нечисть сили набирає. Бісові діти навіть до церкви ходять.

Після цих слів на мить запанувала моторошна тиша. Петро, ні на кого не глянувши і не озирнувшись, вийшов із церкви, а служба продовжувалася далі.

Того ж дня Чужинець перестрів Прокопа на вулиці:

— Тепер нашу справу може вирішити лише герць!

— Авжеж, давно пора шаблі схрестити в двобої, — спокійно і впевнено відповів Прокіп.

— Та що ти, брате, нащо... — несподівано кинувся до Прокопа один із колишніх побратимів, що тепер крутився біля Петра за чарку горілки та за кусень хліба дітям.

— А чи ти вже все прогуляв за столом свого приятеля, чи лишилось ще щось від козака? — перебив його Прокіп й гостро зиркнув в очі, наче хотів поглядом проникнути в душу.

Той знітився і заховався серед гурту Петрового почту.

А Прокіп далі сипав глузливым сміхом:

— А що, панове козаки, за добру горілку та харч дармовий можна і честь свою забути?

Багато хто з гурту ховали очі, знали, що Прокіп каже правду та куди ж їм тепер без Чужинця. Злидні кругом обсіли, якби не Петро, то й з голоду повмирали б.

Дві сили, рівні між собою, зішлись в двобої. З гонором рвонувся вперед Петро, блискавкою злітала шабля в його руці, і здавалося, нікого не мине її гостре лезо. А Прокіп вміло уникає нещадних ударів, відступав, сили беріг, а в слухну мить перейшов у наступ. Натиск його був такий несподіваний і нестримний, що Петро не встояв, подався назад. Хоч як ухилявся, та Прокопова шабля дістала правицю. Поранений в праве плече, скривавлений Петро перекинув шаблю в ліву руку і з новою люттю кинувся на Прокопа. Але той не відступив, тримав шалені удари. Нарешті Прокіп влучив мить. Шабля стрімко злетіла вгору і, здавалося, ось-ось її гостре лезо розітне ворога навпіл... Та раптом хтозна чому скам'яніли руки, стали неслухняними ноги, і Прокіп ніби вкляк від погляду Петра Чужинця

Вмить Петрова шабля піднялася і нанесла страшний удар. Кров заюшила чоло, засліпила очі, і Прокіп непритомний впав горілиць на сніг.

Отямившись, він побачив знахарку Докію, що дбайливо нахилилася над ним, потім нагледів Дмитрика, що перелякано тулився у кутку.

— Ох Прокопе, Прокопе! — бідкалася Докія. — Зараз, ріднесенький, от зіллячка поп'єш, легше стане, ще козакуватимеш навесні.

Та в очах старої застиг відчай і сум, Прокіп зрозумів, що вже не доведеться йому топтати рясту навесні.

— Дмитрику, братику, — покликав кволим голосом.

Дмитрик підійшов. Востаннє розглядаючи замурзане від сліз рідне обличчя, Прокіп промовив:

— Не стало мені сили впоратися з ним... Ех, хлопче, був би я характерником... Тобі залишаю цю нелегку справу, брате. Не лише за мене, за маму нашу, за батька... Впізнав я його. В останню мить впізнав...

Не встиг доказати, голос урвався, і погляд застиг. Докія притиснула Дмитрикову голову до грудей.

— От і все... Нема... Поплач, синку, легше стане.

Та плакати Дмитрик не міг. Душа мов скам'яніла. Сидів, дивився широко розкритими очима на спокійне, незворушне братове обличчя.

"Не тільки за мене, за маму нашу, за батька..." — ще лунав голос Прокопа, та його самого вже не було. І лише тепер з грудей Дмитрика вирвався страшний від розпачу та безсилля крик, прокотився селом і загубився десь в мороці Чортового болота.

— Господи, змилуйся над ним! Господи, не залишай сиротину! Господи, не дай пропасти всім нам! — ковтаючи сльози, тихо молилася Докія до потемнілих від часу образів.

IV

Різдво... Перша зірка з'явилася на небі, та не стоять на столі дванадцять страв, бо нікому їх приготувати, нікому поставити. Якщо заплющити очі, то на мить може здатися, що і тато, і мама сидять за столом, і Прокіп. А тато кажуть: "Не барися, Дмитрику, Свята вечеря на столі". Та розплющиш очі — порожня хата, темна й холодна. А знову заплющиш, то бачиш: тато вносить до хати дідуха.

— Дай, Боже, здоров'я!

— Помагай, Боже, — відповідає мама. — А що несеш?

— Злато, щоб увесь рік ми жили багато.

Раптом грюкнули двері, і спогади, що так живо постали в уяві Дмитрика, щезли. До хати зайшов Петро Чужинець. Як завжди, не перехрестився і не зняв шапки.

— Один... — чи то спитав, чи то ствердив він. — Один сидиш в хаті. Така вже людська вдача: як в силі, то й друзі при тобі, а як... Не тримай лиха на мене, хлопче. Твій брат сам того хотів.

Петро вийняв кілька золотих, кинув на стіл.

— Це тобі. А як зовсім сутужно стане, найму свині пасти за харч та за одіж, — недбало мовив та й вийшов з хати.

"Он, як воно повернулося! Марив козацтвом, а виходить, свині пасти?.. Свинопас..." В двері знов постукали і на запросини увійшла Докія:

— Христос рождається!

— Славім його!

— Чи приймеш від мене Святу вечерю, синку?

Дмитрик не витримав, розплакався. Докія ніжно погладила його по голові:

— Плач, моє серденько, плач. Не тримай болю в серці, бо душа скам'яніє.

— О, та тут вже хата геть уся мокра від сліз! — раптом пролунав чоловічий голос, і Дмитрик побачив Семена-скрипаля. — Та й я пристану до вашого гурту, коли приймете.

— Добрим людям завжди раді, — словами Прокопа відказав Дмитрик.

Докія, як годиться, збрала Святу вечерю на стіл. І часник поклала — нечисту силу відганяти. Семен намагався правити за столом:

— Ой Морозе, Морозенку, йди до нас кутю їсти. А як не йдеш, то не йди на жито, пшеницю, усяку пашницю...

А далі просив Семен і сірого вовка, і чорні бурі, і злі вітри — усе було як колись, як ще живі були мама й тато, і Прокіп ще живий, такий веселий та дотепний.

Поставили на вікно куті та узвару.

— Приходьте, душі рідних, кого вже немає на світі, до нас кутю їсти, — припрошував Семен. Помовчав трохи і додав: — Приходь і ти, Прокопе.

І здалося Дмитрику, що разом з ними вечеряють і тато, і мама, і Прокіп.

Після вечері Семен взяв скрипку. Від тих чарівних звуків біль трохи відступив і ніби пригас в маленькому Дмитриковому серденьку, і той важкий тягар, що ліг на душу, вже був не такий нестерпний та пекучий.

— Мо', підеш до мене жити? — спитала Докія. — І мені з тобою веселіше буде. Дмитро відмовився — мав свою хату, свою долю і справу, яку заповідав Прокіп.

Котилися по селу розмови:

— Ох, кумонько, що робиться на світі! Вчора заходить в хату до Дмитрика Василь Загуляйдобре та й каже малому: "Позичав колись твій брат пуд хліба. Час вже повернути той борг". А який хліб Прокіп міг позичити у Василя, як у того й крихти не було, бо геть усе чисто пропивав у гурті з Чужинцем? Звісно, сирота, хто ж за нього заступиться! Ні батька, ні неньки, а тепер і Прокопа нема... Справний був господар, царство йому небесне. А у Василя шестеро дітей голодних на печі сидять...

Котились далі по селу розмови:

— Боже помагай, сусідо! По воду до вас прийшли... А таки добра водиця у вашій криниці... Чули, які то людоньки нині стали? Дмитра малого, сироту, геть всього обібрали. Беруть усе, кажуть, що колись Прокопу позичали, а ти, сиротино, віддай.

— Еге ж, сусідонько, Бога перестали боятися! Що то воно буде?

— Кажуть, післявчора пан Северин зайшов до Прокопової хати та й бачить:

залишилась одна Прокопова шабля на стіні. Каже: "Заберу. Нащо вона тобі, малому?" А Дмитро як схопиться: "Не віддам, хоч вбий!" Та за ту шаблю, та аж труситься...

— Ти диви, малий, а який впертий та затятий! Звісно, немає кому послуху сироту навчити...

Злидні, голодні і злі, обсіли господарів, колись багатих і заможних. Не встигнуть діти за стіл сісти, господар ложкою до миски дотягнутися, аж на столі пусто, злидні жадібно все похапали та ще й глузують, сміються, з кутків визираючи.

Йшли тоді кланятися до Петра Чужинця або до свого Северина. Хто сам шию у ярмо підставляв, у кого діти в наймах опинялися. Прощалися потроху з козацькою волею, з козацькою славою. А що мусили робити, коли голодні діти плачуть, рученята тягнуть: "Тату, мамо, хліба дайте, їсти..." Хіба не зап'єш з такого життя? Та й пити тепер не вільно, як колись. Вже Петро задарма не поїть, каже: "Брате мій, хліб їж свій, а як п'єш — пий, але в борг". А який то борг та й чим його віддавати?

Багато вільних козаків тепер вже козакували на подвір'ї Петра Чужинця, справно йому служили.

Якось на майдані біля церкви перестрів Дмитрика Северин. Сидів на коні пишний та набундючений, побачив малого, поманив нагайкою до себе. Той підійшов.

— Весна скоро. Наказав пан Петро, щоб ти збирався до нього свині пасти.

— Ні, — відповів Дмитрик, — не піду я в пахолки, не продамся. Батько мій був козаком, брат в бою загинув.

Як уперіщить Дмитрика по обличчю бундючний Северин:

— А таки будеш свинопасом!

Кров залила очі Дмитрові, та голови не опустив, стояв заціпеніло, ні стогону, ні крику... Люди бачили те, хто очі долу опускав, хто зітхав. Нестерпно тяжко на душі, та всі мовчали, бо знали — неволя.

І тільки Докія гаряче молилася щовечора: "Господи, поверни людям розум, відкрий очі незрячим, дай їм сили не загинути, занапаститися, дай їм віру, щоб душу вберегти, волі не зректися..."

Так і жили. Докія або Семен-скрипаль вряди-годи відвідували зубожілу Дмитрикову оселю, приносили що могли від своїх невеликих статків.

Однак з часом люди перестали жаліти Дмитрикове сирітство, глуха злість заклекотала поміж ними, ніби вода в чавунці, за те, що не йде в найми, за те, що голови ні перед ким не хилить, не проситься. І покотилися по селу розмови:

— Ач, який гордий! Все добро, що Прокіп лишив, проциндрив, ледацюга. Петро йому: "Йди свинопасом за харч та одіж", — а він кирпу гне, козака з себе корчить.

Раптом забули люди, що то вони обібрали сироту до нитки. Забули, мабуть, щоб міцніше й спокійніше спалося.

Ось вже й весна настала... Спочатку несміливо розсипалась білими підсніжниками та синіми пролісками, а згодом вибухнула буйним цвітом садів. Забриніли солов'їними піснями короткі ночі, солодко защеміло серце, і млість розлилася по тілу. Господи, хто сміє спати в такі солов'їні ночі?!

Та щось дивне коїлось навколо села тієї весни. Багато дерев ледь встигли налитися весняною силою, ледь вибухнули тендітними соковитими листочками, як враз, хтозна—чому всохли, листя пожовкло, осипалось і десь пропало. Лагідний весняний вітер колихав сухі скелети молодих і недавно повних життя дерев...

Того ж таки дня, надвечір, Северин знову перестрів Дмитрика. Сидів на коні, як і минулого разу, бундючно й гордовито.

— Ну, хлопче, чи довго вибиратимешся у свинопаси?

Нічого не відповів Дмитрик.

— Занадто гордий, — трохи пізніше в покоях Петра Чужинця говорив Северин.

"Може силою змусити? — сам себе запитав Петро. — Але такі не згинаються".

— Запам'ятай, Северине, як увійде Дмитро в силу, то не лише тобі, а й мені непереливки будуть.

Чужинець холодним поглядом дивився з вікна на згасаючий день і про щось напружено розмірковував. А тоді мовив тихо, майже пошепки, так, що Северин нагнувся, аби добре розчути:

— Я буду діяти інакше, і в тім твоя, чуєш, найперше твоя допомога потрібна...

Як зовсім звечоріло, до хати Дмитрика зайшла Докія:

— Ходім, Дмитрику, кличе тебе Семен. Помирає він...

Крадучись, щоб ніхто не побачив, Докія привела хлопця до Семенової хати. Скрипаль лежав у свіжій вишиваній сорочці.

— Підійди ближче, Дмитрику, — ледь чутно прошелестів його голос.

Дмитрик підійшов. Семен взяв його за руку:

— Забирайся, хлопче, геть з села... Знищить він тебе... Боїться він... І мене злякався, тому й закатавав... Пам'ятай, Прокіп заповідав тобі... Маєш, як увійдеш в силу, виконати його волю, а поки втікай...

Старий скрипаль із зусиллям повернув голову і пильно подивився в очі Дмитрику, а тоді заговорив знову, тепер вже чітко й виразно:

— Пробач, синку, що на твої плечі поклали цей тягар, що пропили й прогуляли честь, що продали волю свою козацьку, а тобі лишаєм тільки борги та ворога, якого самі ж вигодували. Пробач...

Семен не договорив, застиглим поглядом зачепився за обличчя Дмитрика. Хлопець не плакав, лише сумними, сухими очима дивився на скрипаля.

— Тітко Докіє, збережіть Прокопову шаблю. Я повернусь, вона мені ще знадобиться. Проводжаючи Дмитрика, Докія вклонилась хлопцеві до землі:

— Благослови ж його, Господи, на велике діло!

Ще коротка ніч колисала у сні стомлених за день людей, як Дмитрик непомітно покинув село...

Багато хто з козаків, отямившись, запізнило кинулися до роботи. Та злидні й потерчата тільки зловтішно сміялись: "А чи не пізно, козаче? Поле вже не твоє, а дітей ти вже запродав. Чим відкупишся?"

А тут ще нове лихо. Бачила Докія, та й не лише вона, як на високу гору вийшов

Петро Чужинець, простягнув руки до неба:

— Гей, вітри-суховії! Летіть чимдуж до мене, спаліть цю землю! Заклинаю вас!

Спочатку легенький гарячий вітерець перебіг широкими ланами, потім вітер став дужчим, ще дужчим і, нарешті, здійнялася буря, яка, здавалося, ось-ось підхопить Петра. Але він міцно стояв на ногах і розкотисто сміявся. Вітер ніс той сміх над селом, зривав солом'яні стріхи, жбурляв їх щосили на дорогу, сміттям розносив по вулицях і закопелках.

Мов на сполох, вдарив дзвін, неначе скликав усіх стати проти тієї ворожої сили. Стоячи високо на дзвіниці, дзвонар вперто намагався догукатися до світу, що був десь близько, але чомусь не чув і не відав про те, що відбувалося в козацькому селі.

Мов останній відчайдушний крик про порятунок, лунали важкі удари дзвону, аж доки не змахнув Петро Чужинець рукою і порив вітру не підхопив дзвонаря і не жбурнув сміливця на землю. Дзвін ще гойднувся кілька разів, а потім, немов захлинувшись важким язиком, безсило завмер.

А Петро Чужинець стояв на високій могилі, розкинувши руки, і несамовито радів:

— О-го-го-го! Сили бур і вітрів, сили рік і морів, сили лісів і степів, коріться мені! Я ваш господар!

Коли, нарешті, суховії втомилися і відлетіли в далекі пустельні краї на спочинок, люди жахнулися, побачивши, що вони залишили по собі. Зелені хліба мертві припали до землі, а земля потріскалась і пересохла, диміла пилюкою. Всохли ружі, чорнобривці, мальви, що ось-ось мали вибухнути яскравими квіточками. Всохли зелені сади, в яких вже повнилися соком плоди. Здавалося, всохло все навкруги, і лише люди, немов примари, бродили поміж руїн — безсилі і безвольні, без надій і без сподівань на майбутнє. А над усім тим немилосердно палало жорстоке сонце...

Вже не котилися по селу розмови. Лише інколи тривожно шепотілися жінки біля напіввисохлої криниці:

— То все Петро зробив! Як багацько козаків перестало в корчмі з ним гуляти та до своїх господарств вертатися, то йому, бач, нудно самому стало...

— Гай, гай, пізно за розум взялися! Де їм тепер проти Петра? Ті, що були вправніші, вже давно на Січ подалися, десь там в походи ходять. А тим, що залишилися, хіба тільки з галушками воювати.

— Був славний козак Прокіп, та й той пропав...

— Ой людоньки! То Петро через того сироту, через Дмитра, таке заподіяв! Не схотів хлопець у нього за свинопаса бути...

— З нечистою знається Петро, з нечистою силою! У самого чорта за кума!..

VI

А Дмитро вже був далеко від свого села. Спав вдень чи у бур'янах, чи десь у гайку, а вночі йшов безлюдними стежками. Збиваючись з дороги, часто брів навмання туди, де, як підказувало йому серце, мала бути Січ, де були Прокопові побратими, де ще, може, батька пам'ятали. Давні Прокопові розповіді про козаків-побратимів оживали в

хлопчачій уяві, зігрівали серце, підтримували в дорозі.

І не відав Дмитро, що не спав ночами Петро Чужинець. Креслив крейдою на чорній дошці якісь дивні знаки і зловісно всміхався. А якось дістав великий, різьблений з невідомого каменю таріль, поставив на дошку. На таріль поклав кришталеву кулю, сам сів поруч і почав пильно вдивлятися, аж доки всередині кулі не спалахнув маленький блакитний вогник. Він поступово розростався, і ось вже всю кулю заповнило блакитне полум'я. Вогонь став яснішати, і в прозорій кришталевій кулі Петро побачив змученого Дмитрика, що самотньо блукав далекими стежками.

— Ось ти у своєму рідному краю, а ховаєшся від мене, як на чужині. То хто з нас тепер чужинець? — засміявся Петро.

Дмитрик у кулі, віддаляючись, зменшувався, стежки ставали тоненькими білими нитками і, ніби з високої гори, виднілися хати, дзвіниці, річки, поля, ліси.

— Довго ти вже блукаєш, а прийшов усього лише до Трихат, — бурмотів сам до себе Петро.

Полум'я в кулі потемніло, густий туман затягнув села, містечка, дороги, гаї і поля. А як туман розтанув, то на тарелі лежала звичайна кришталева куля, лише місячне сяйво вигравало в ній холодним блиском.

Петро заховав кулю, а натомість поставив невелику, з прозорого скла, міцно закорковану пляшечку. Уважно придивившись, всередині можна було розгледіти білу, ніби зіткану з молочного туману, людську постать. Зручно вмостившись в пляшечці, вона солодко спала. Видно, це не сподобалося Петрові, він різко торкнувся пальцем краю тарелі й відсахнувся, наче боявся обпектися. Тієї ж миті пекучий жар пробіг по тарелю й освітив пляшечку. Постать враз підхопилася, протираючи очі й злякано озираючись.

— Нащо катуєш мене так немилосердно? Я ж у твоїй владі, твоя воля зробити зі мною все, що заманеться.

— Чи ти забула, що маєш служити мені й вночі, коли всі чесні люди сплять?

— Відколи продав мене за гроші хазяїн, мучусь і вдень, і вночі.

— Та не за гроші! Бо ж знав, що ті гроші — видимість одна, сухе листя, полова. Він нікчемність свою хотів возвеличити! Мучився страшно, як хтось поряд нього вище духом був. Хотілося, щоб всі були ниці, нікчемніші за нього, щоб увесь світ складався з нікчемностей! От тоді він би панував над усіма. А гроші — то пусте жовкле листя!

— Ти у кожній душі слабіну знайдеш...

То правда. Всі люди слабкі, кожен по-своєму. Он Гершко моїх грошей одразу злякався, хоч і ласий був до них, міг ближнього надурити. А тут щось відчув, окремо складав мої золоті...

— Годі базікати, — урвав Петро. — Буди Северина, пізня робота якраз для нього.

— Коли ж я звільнюсь від тебе? — спитала Северинова душа пляшечки.

— Ніколи, — відрубав Петро Чужинець, — бо ти продана!

VII

Стомлений і знесилений, прибився Дмитро до чиеїсь пасіки. Впав біля куреня, не в змозі йти далі. Не знав, скільки й пролежав, доки не підібрав його старий дід. Весь білий — у білому селянському одязі, з білими жовтуватو-прокуреними вусами та доброю білою щетиною. Лише темніло засмагле на сонці обличчя та очі, сині й прозорі, мов високе синє небо, світилися двома блакитними свічечками. Дмитрику він здався справжнім велетом. Величезні жилаві руки легко підняли хлопця й занесли до куреня.

— Довго ж ти, козаче, бродив світами, бач, як ноги збив, — вкладаючи Дмитра, лагідним голосом примовляв дід.

— Діду, мені на Січ треба... до козаків... маю справу, — кволим голосом розказував хлопець.

— Одужаєш, підгодуєшся трохи, то й підеш собі. Хто ж тебе не пускає? А то дивись, як охляв увесь, ледве душа в тілі тримається.

Дмитро й справді змарнів. Харч, який Докія дала на дорогу, швидко скінчився, і хлопець вже давно нічого не мав у роті, крім терпких лісових ягід та дичок та ще холодної джерельної води.

Мед з пасіки та хліб з молоком, що приносила з хутора дідова онука Маланка, швидко повернули Дмитрові сили. Часом, як мала вільну годину, на пасіку приходила й невістка Настя, щоб трохи сум та тугу розвіяти — чоловік вже півроку на Січі був. Всі слухали Дмитрикові розповіді, і старий Карпо, так звали діда-велета, скреготав зубами, а Маланка нишком втирала сльози. Якось увечері Дмитрик підійшов до старого пасічника і почав прощатися:

— Дякую вам, дідусю, за хліб, за ласку, та мушу йти далі. Вже я сили набрався, піду козаків шукати, бо на мене лишив брат ту справу з Чужинцем.

— Не поспішай, хлопче. Ось має приїхати мій син з товаришами, Карпом зветься, як і я. Він курінний отаман. То я вже попрошу, візьмуть тебе козаки на Січ.

— Ой дідусю!.. — у захваті кинувся обіймати старого Дмитрик.

— Та годі вже, годі, хлопче! Дивись лишень, аби добрим козаком став! — розчулено всміхався старий пасічник.

А над старим козачим селом немилосердно палило сонце, до коріння випалюючи людську працю. Тільки-но з'являлася вдалині хмаринка, як одразу сухий, гарячий вітер налітав на неї, і вона танула, не зронивши й краплини дощу. Казали люди, то Петро розганяє хмари...

VIII

Тривожно було старому Карпові. Неспокійно ходив поміж вулицями, уважно прислухався та вдивлявся в бік хутора.

— Що вам, діду? — питав Дмитрик.

— Боюся, аби татари, людолови, не з'явилися. Чи причулося, а чи й справді чув я крик невісточки моєї?

Скільки не вслухався Дмитро, не почув нічого, крім мирного бджолиного гудіння. Бо й звідки в цей лагідний літній день могло взятися лихо?

Та не встиг він посміятися з даремних дідових пересторог, як блискавицею налетіли на хутір татари. Все сталося так раптово, що спершу Дмитро й не зрозумів, чому старий Карпо впав як підкошений на землю. Якась невідома сила збила хлопця з ніг, скрутила руки за спиною й легко жбурнула на спину коневі. І лише тепер Дмитро вчув чужий гортанный перегук, що лунав над пасікою.

"Татари!" Страшна новина запізно пронизала свідомість. Дмитрик отямився притороченим до сідла чужинця, що весело шкірив до нього білі щербаті зуби.

Тим часом Петро Чужинець зловтішно спостерігав за всім тим у своїй кришталевій кулі. Радів, коли побачив, як гірко й безсило плакав зв'язаний Дмитрик. Ось татари зупинилися на відпочинок, ось Северин розмовляє про щось з веселим щербатим татариним. Нарешті вони домовились, і Северин передав татарині гаманець з грошиками. "Ну що ж, Дмитре, не хотів служити в мене свинопасом, то станеш яничаром"...

Раптом татарин схопив Дмитра за плече і повів геть від гурту в степ.

Коли вже були далеко, перерізав пута, звільнив Дмитрові руки:

— Йди геть! І розкажи всім: з десятком козаків не боюся зустрітися в бою, битимусь на смерть з невірними, але шайтанові я не слуга! Йди геть, і хай знають козаки, що серед татар є Алі, який не любить зрадників та запроданців!

Дмитро побіг, не розбираючи стежок, спотикаючись, падаючи. Не знати скільки біг, аж доки знесилений впав мало не під ноги коневі.

— Стій, хлопче! Чого летиш, як скажений?

Чийсь дужі руки підхопили його, і Дмитро швидше відчув, ніж побачив:

— Козаки! — тіло його тіпалося в невпинному плачі. — Тата— ри... там...

Козацькі коні миттю рвонули за татарським загоном, що зарано відчув себе в безпеці. Заскочені зненацька, не встигли розвернути оборонний стрій, багато загинуло в бою, а більшість опинилася в полоні.

Після бою курінний схилився над понівеченим тілом старого Карпа:

— Тату, таточку... Простіть, що не захистив...

ЧАСТИНА ДРУГА

Щоночі схоплювався Дмитрик, плачучи кликав когось на допомогу. А як питали, що з ним, то лиш безтямно водив нажаханими очима, не знаючи де він і що з ним.

Хитали головами старі козаки:

— Настраждався хлопець! Треба вести джуру до баби Терпелихи, переляк виливати.

Карпо мовчки сидів у кутку, охопивши голову руками. Козаки казали:

— Курінний думу мислить.

Після вечері Карпо звернувся до товариства:

— Ви знаєте, панове, не залишилось в мене нікого з рідних. Думав, може, джура

Дмитро за сина мені стане... Та, видно, Бог по-своєму розсудив. Завтра відвезу Дмитра до старого характерника Корнія. Він допоможе хлопцю ліпше за бабу-відьмачку.

А далі загомоніли козаки про старого Корнія, розповідаючи один одному усілякі чудернацькі історії про те, як Корній хмари зупиняв, або як дощ накликав, або як бурю на морі втихомирив; про те, як вороги оточили козаків, а він, Корній, ману навів, і вороги між собою рубалися, а козаків не бачили.

Дмитрик слухав ті казкові розповіді й уявляв могутнього прадавнього лицаря — голова в хмари упирається, на плечах гору втримає.

А на ранок курінний посадив Дмитра перед собою на коня і сказав на прощання побратимам:

— Готуйтеся, пани-молодці! Повернуся від Корнія, підемо в гості до татар, погуляємо. Ох, і славно погуляємо!

Та хіба ж це той Корній, про якого козаки розповідали стільки дивовижних історій?!

Стріляні, порубані в битвах відчайдухи самого чорта не боялися — ось які хлопці були в курені у Карпа! Та коли згадували характерника Корнія, дух перехоплювало, очі сяяли, мов хлопчаків.

І ось тепер перед Дмитром стояв сухорлявий, середнього зросту чоловічок, весь засмаглий аж до чорноти. Лише оселедець на голеній голові та довгі вуса були білими, наче молоко. А очі спокійні, світло-сірі, аж до блакиті, й прозорі, мов чисте глибоке озеро.

Однак якась незборима сила була в цьому лагідному і сумирному на вигляд чоловікові. Якого віку був? Чи сто років мав від роду, чи, дійсно, вже прожив триста, а може, усього лише тридцять? Ніхто того не знав. Корній був вічний, здавалося, він завжди був і завжди буде.

Розчарування і недовіра швидко зникли. Розповідаючи Дмитрикову біду, Карпо велетом нависав над Корнієм, але характерник вже не видавався таким малим і тендітним поруч.

Корній обернув Дмитрикові руки долонями догори, зверху поклав свої долоні, і хлопець відчув, як залишають його страх і тривога, як приходять впевненість і віра у свої сили.

— Ну, Дмитре, заповіт, що лишив тобі Прокіп, здійснити можеш лише ти, і ніхто, крім тебе! Я допоможу тобі в цьому непростому ділі. Та чи погодишся ти залишитись у мене і без скарг і сумнівів пройти й осягнути всю мою важку науку?

— Так, я залишаюсь! — не вагаючись відповів Дмитрик.

— Сім раз у вогні згориш, сім раз попіл твій розвію і сім раз воскреснеш! Лише тоді навчишся бачити суть людську та звірячу, говорити з небом і водою, деревами і травою. Лише тоді станеш козаком, котрого кулі оминатимуть, котрий не боїтиметься самого Люципера!

— Так, я залишаюсь! — підтвердив Дмитрик.

Курінний попрощався з характерником та Дмитром і щосили помчав назад. Корній поцілував, перехрестив його на прощання і довго та сумно дивився, як поволі танув

вдалині вершник...

II

Дмитро, як завжди, спав неспокійно. Та десь перед світанком Корній розбудив його і напівсонного повів у поле. Зорі вже почали тьмяніти, синьо-чорний оксамит ночі відступав, і на сході світлішало.

— Роздягайся, хлопче, — сказав Корній, коли вони прийшли у житнє поле.

Зіщулившись від холоду, Дмитрик роздягнувся.

— Вода-сльоза, холодна роса, забори всі хвороби Дмитра! Жито зелене, дай йому силу життя! Господи, допоможи, — напруженим і тремтячим від зусилля голосом читав свої чудні молитви Корній.

Говорив він мало, але Дмитро відчував, як незборима сила природи, немов життєдайне джерело, заліковувала його душевні рани, очищала від болю серце й розум. Росяні перлини омивали його молоде тіло, забирали втому, а натомість віддавали силу й наснагу. Зелені стебла пестили його своїм прихованим теплом, назбираним у сонця й землі. І коли, нарешті, сходило сонце і над усім світом розливалось життєдайне світло, Дмитро відчував, як виростають у нього крила, як душа його наповнюється добром і силою.

— У всьому на світі є життєдайна сила. Її дарує тобі земля, вода, небо. Навчись лишень набиратися тієї сили у трави, у дерев, у річок, сонця, зірок! Люди забули, звідкіля прийшли у цей світ, забули, що Бог сотворив їх на землі, коли вже були ліси, ріки, звірі, птахи. Люди розучилися приймати світ як дарунок Божий... — так повчав Дмитрика старий Корній.

Отак щоранку на світанні Корній водив Дмитра купатися в різнотрав'ї. Коли поверталися додому, сонце вже високо стояло над обрієм, трави та квіти радісно вигравали яскравими барвами, а птаство, прокинувшись і з'єднавши свої голоси в один різноголосий хор, славило новий день Божий на землі.

III

Повернувшись на спалений хутір, Карпо зібрав гурт відчайдух і рушив на Крим. Даремно просив його кошовий відкласти ту справу, переконував, що не годиться отак зопалу йти на війну. Карпо не чув і, одержимий помстою, летів до Криму, мов метелик на вогонь.

Зненацька Корній заходився збиратися до сусіднього монастиря. Смутний і похмурий, зовсім не схожий на того, яким знав його Дмитро, Корній поспішав і підганяв свого вихованця:

— Нумо, хлопче, не барися! Запізно прийдемо, багато біди буде!

— Дядьку Корнію, та чого ж ви так поспішаєте? Чи горить що?

— Горить, хлопче... Горить і болить! Не знаю навіть, за що свічку доведеться ставити: чи то за здоров'я, чи за упокій...

Не дійшов Карпо з товаришами до Перекопу — два татарські загони перепинили дорогу, третій заступив шлях позаду. Охопили, немов лещатами, звідусіль оточили — нікуди відступати...

Багато козаків наклало головою в тому короткому і жорстокому бою. А хто живий вернувся додому, той назавжди запам'ятав безкрайній і голий кримський степ, де бій приймають відкрито, з піднятою головою і покладаються лише на своє вміння та вірність товариша...

Ніч густою темрявою оповила землю. Настав час Чужинцеві зазирнути у кришталеву кулю. Чаклував довго й старанно, бажав дізнатися, де Дмитро і що з ним. Все дарма, бо сила, могутніша за його чари, заховала образ хлопця від недобрих очей. Злостиво сіпалися котячі Петрові вуса, безсило стискалися кулаки, очі пильно вдивлялися в мертву кулю — даремно. Дмитро залишався недосяжним. Уперше в житті відчув Петро Чужинець безсилість і безпорадність. З того вечора страх і неспокій поселилися в його оселі — підстерігали за дверима, визирали з кутків, ховалися серед одягу, невідступною тінню ходили слідом. І навіть серед покірно схилених голів ввижався Петру Чужинцю німий опір, загроза його владі.

І тоді він зважився на нове, небачене досі чаклунство, таке, що навіки зберегло б його владу над покірними людьми.

IV

Поміж тих небагатьох, кому пощастило уціліти в бою з татарами біля Перекопу, був і козак Степан Лузан. З шаблею при боці, кобзою за плечима, прямував він коня до старого села з гордою назвою Козаче. Ось вже знайомий гай, он Чортове болото, пагорб зі скелетом всохлої берізки, ось шлях, що веде до корчми. Запримітив Степан, що довкола села багато мертвих дерев — застигли голі в німому розпачі й нікому не розкажуть про свого кривдника. "Ох, щось тут не те коїться... їй-бо, не те... Та поки шабля в руці, Бог в душі і відвага в серці, він, козак славного Війська Запорозького Степан Лузан, зможе позмагатися навіть з лютою нечистою силою...", — так думав собі Степан, борючись із втомою. Аж глянув, а вже за село виїхав. От, як нечиста сила крутить! Розвернувся та давай знов у село заїжджати. Знову не вгледів, як опинився за селом. Ось так цілісінький день кружляв він довкола, та все даремно. Стомлений, вже поночі дістався до якогось хутора, де жив старезний дідуган. Той розповів Лузанові щось незбагненне й дивне про село Козаче, де й козаки вже не козаки, а свинопаси, бо відцуралися волі, пропили козацьку честь і тепер годуються милістю якогось зайди. Степан сидів та журно перебирав струни кобзи. Та й не співалося. Чи могло таке бути, щоб козак, вільний чоловік, сам захотів бути пахолком та став запопадливо гнутися перед батогом, щоб відцурався від землі своєї, народу свого? Чи не бреше старий?

Була ще ніч, а Степан вже осідлав вірного коня і рушив у путь. Ранок застав його далеко від старого козачого села, і коли пісня пташиного хору злетіла високо в небо, козак славного Війська Запорозького Степан Лузан зняв з плеча кобзу і вдарив по струнах, приєднавши свій спів до пташиного. Нехай чує Господь його завзяту козацьку

пісню:

*Нероздільні земля і небо,
Нероздільна моя сім'я,
Нероздільна любов до тебе,
Дорога матусю моя.
Нероздільна людська родина,
Наша мова і наша кров,
У єдиній моїй Україні
Нероздільна моя любов...*

— Дядьку Корнію, чому чернець в монастирі говорив про те, що дбати про тіло — гріх, треба душу рятувати, а ви так турбуєтесь, щоб тіло моє було міцним та здоровим? — допитувався Дмитрик у характерника.

— А хіба тіло людське, то не дар Божий? — відповідав Корній. — Хіба не в це тіло вдихнув Всевишній безсмертну людську душу? То, якщо людина зневажає своє тіло, де живе душа, то чи не зневажає вона тим дарунок Бога? Чи може добрий господар занехаяти свою хату, де живе сім'я його? То як може людина занехаяти тіло, дароване Богом, де проживає душа її?

Так розмовляли поміж собою Дмитро і Корній. Старий козак був мудрим учителем, він змушував хлопця думати і самому шукати відповіді на запитання. Дмитро слухав, думав, шукав, а як знаходив, почувався гордим. Доброго учня мав старий Корній.

Несподівано до них долинула пісня:

*Гей, від Сяну до Дніпра і Дону
Устає вона у сяйві дня
Україна моя ікона,
До якої молюсь щодня...*

— Лузанова пісня! — вигукнули разом Корній і Дмитрик. Незабаром на коні хвацько з'явився і сам Степан Лузан. Під'їхавши до Корнія, він зіскочив із коня і вклонився старому в пояс:

— Допоможи, батьку! Тут така нечисть крутить, що чесному козаку не впоратися. Допоможи стати супроти диявольських чаклувань!

Корній пильно глянув на Степана, помовчав, стомлено присів на траву під березою і лише тоді звернувся до Лузана:

— Сідай, козаче, та повідай, що трапилося з тобою.

А коли Степан розповів йому про дивні пригоди навколо Козачого, про те, що дізнався від старого на хуторі, Корній промовив:

— Ні, козаче, один я тут безсилий. Але всі разом ми здолаємо навіть диявольські чари. Ти, Степане, можеш допомогти в боротьбі проти цього зайди. Подивись на Дмитра. Ось, де загибель Чужинця! Зроби так, щоб справжній лицар виріс із хлопця.

Хто ліпше за тебе вправляється шаблею, стріляє з пістоля, їздить верхи? А ще навчи хлопця на кобзі та на сопілці грати. Так, щоб душа для всіх співала! Вдвох з тобою, Лузане, ми викуємо меч проти чужинця!..

V

Час спливав непомітною та невпинною рікою. Петро Чужинець з'являвся то в Черкасах, то в Межигір'ї, то в Трахтимиріві. Всюди дзвеніло його золото, і багато козаків вітало його щирю душу і щедрі руки.

Якось пішла чутка про село Козаче, в яке ніхто не міг втрапити і з якого ніхто не міг виїхати. Та непомітно розмови вщухли, і поступово все забулося. Так, ніби й не було того села. Пам'ять про нього мала щезнути назавжди.

Час спливав невпинною, незворотньою рікою. І якось Степан Лузан ледве відбився шаблюкою від свого учня. Ледь встигав примовляти:

— Добре, синку, їй-Богу, добре! Ох, і заплачуть вороженьки, бо ще не бувало такого козака, як ти, Дмитре!

Аж раптом чують, ніби знайомий голос кличе їх: "Дмитре, Степане, спішіть попрощатися зі мною...". Оніміли козаки від несподіванки, а тоді скочили на коней і помчали щодуху до Корнія.

Біля Корнієвої хати стояв гурт похнюплених козаків. Вість про те, що вмирає невмирущий, вічний козак, вже облетіла навколишні хутори і полинула до Січі. Дмитро розгублено зайшов до світлиці, де на лаві під образами лежав весь у білому Корній.

— Заграй, Лузане, на сопілці, — кволо звернувся Корній до Степана, що визирнув з-за Дмитрової спини.

Степан витяг сопілку, яку завжди носив із собою, загравав. Від того чарівного голосу, здавалося, Корнію стало легше дихати. Характерник поманив до себе Дмитра:

— Прощай, сину, мій час вже минув... Не тужіть за мною, не прив'язуйте душу мою до землі...

Корній ніби сердився на себе, що не те говорить, що ніяк не може знайти слів, щоб сказати найголовніше, про що не може не сказати. Раз у раз він переривав свою мову, старанно добирав слова. Однак життя непомітно відходило, говорити було все важче й важче.

— Чому зміг, навчив тебе, а далі вчись сам у людей, у землі, у вогню, у траві... Дмитре!.. Мій час минув, а твій прийшов. Ти вже ходив визволяти братів з неволі, Степан казав, добрий козак з тебе вийшов. Сину, Дмитре, їдь до свого села. Маєш Прокопів заповіт виконати, ти вже в силі...

Звідусіль поспішало козацтво віддати останню шану характернику Корнію. Здавалося, давно вже облишив він справи козацькі, перетворився на легенду-казку, яку люди переповідали один одному і в яку по-дитячому щиро вірили.

Жив собі Корній і від цього всім на серці було певніше спокійніше. А як не стало Корнія, то немов світ спорожнів. Немов всі козаки враз осиротіли — і ті, хто добре знав старого характерника, і ті, хто лише раз бачив, і ті, хто лише чув розповіді про нього.

Тому й поспішали козаки востаннє попрощатися з козацьким батьком.

Як опустили домовину, то кожний козак набрав шапку землі і висипав на могилу. І виросла могила висока-превисока, схожа на ті прадавні могили, що з давніх-давен височать у степах України.

VI

Петро Чужинець відчував, як страх і неспокій глухою стіною оточили його і щомиті підступають ближче й ближче. Щось страшне і невідворотне насувалось на нього. Довгими осінніми вечорами сидів біля вікна, дивився, як перший осінній сніг вкривав білим покривалом заснулу на зиму землю, ніби мати на ніч вкривала дитину. Десь здалеку доносилося завивання вовків. І те виття, і білий чистий сніг, і свіжість перших паморозків — все дратувало його.

А як опустилася ніч, Петро знов дістав кришталеву кулю з тарелем. Те, що він побачив, неймовірно вразило його — селом прямував верхи на баскому коні молодий козак. Знав Петро, що в образі людини навіть ангел не проникне в село. Що змінилось? Невже світ перевернувся і Петрові чари більше не дійсні? Хто був цей козак, і нащо приїхав він у Козаче?

На світанні один вовк, легко перелетівши через огорожу, заскочив у двір Петра Чужинця. Пахолки спустили собак, ті спочатку ревно кинулись на вовка, та за кілька кроків спинились і, жалібно заскавучавши, подались назад. Петро вибіг на ґанок, звів рушницю і вистрілив. Уперше в житті він не влучив у вовка, що стояв нерухомо і дивився на Петра жовтими очима. Постоявши так якусь мить, вовк повернувся і, не кваплячись, вийшов із подвір'я. Ніхто не зважився зупинити його.

У двері постукали.

— Заходьте, — тихим голосом запросила Докія.

До хати увійшов молодий козак. Сліпа від старості, давно вже немічна Докія зайшлася плачем:

— Нарешті, дочекалася, Господи! Як же довго я тебе чекала, Дмитрику!..

Вона метнулася кудись із хати і за хвилину повернулася, важко дихаючи і стискаючи тремтячими старечими руками шаблю:

— Ось... Зберегла... Прокопова... — віддихавшись, Докія вклонилась і врочисто подала шаблю Дмитрові.

Крім старої Докії, ніхто в селі не впізнав Дмитра, дивились на нього з острахом і підозрою — нащо приїхав в їхнє тихе й Богом забуте село? Чи не збурить їхнє хай бідне, але спокійне і певне життя? А йому ці заклопотані й застиглі обличчя видавалися чужими й незнайомими, так, ніби то були люди з іншого життя або з іншого світу...

Опівдні, коли небо трохи розпогодилося, Дмитро зупинив коня коло кам'яниці Петра Чужинця:

— Агов! Виходь, бісів сину, маю борги сплатити!

В оточенні пахолків Петро вийшов з хати. Очі їхні зустрілися, і Чужинця охопив жах — перед ним стояв той самий козак, чий образ він побачив у своїй кришталевій

кулі. Дмитро легко зіскочив з коня і вийняв з піхов Прокопову шаблю. Петро підняв пістоль.

— Думаєш, стрілятимеш влучніше, ніж вранці? — засміявся Дмитро.

Рука Петра здригнулась, і куля полетіла в небо. Тоді, відкинувши пістолі, Петро Чужинець вийняв шаблю і приготувався до бою.

Так багато людей не дожили, не дочекалися цього дня — тато й мама, Прокіп, Семен— скрипаль, старий Карпо і його рідні, Корній. Як часто мріяв Дмитро про цю мить, коли, врешті, зійдеться він у двобої з проклятим бузувіром, помститься за всіх скривджених і знедолених, коли переможе зло, і люди, вільні й щасливі, розправлять плечі й радісно всміхнуться новому дню. За це загинув Прокіп, за це заплатили життям багато безіменних героїв, що день у день торували дорогу до цього дня.

Усе сталося напрочуд швидко.

Схрестились шаблі в шаленім двобої. Відчай змушував Петра Чужинця робити такі люті напади, що не всякий досвідчений воїн встояв би. Та Дмитро відбивався легко, ніби граючись. Степан Лузан був гарним учителем і недаремно так прихвалював колись свого учня. Петро скаженів, немов загнаний звір, але відступав. Аж ось його погляд ковзнув по Дмитровій руці, як колись по Прокоповій. Все марно! Корнієва наука була сильнішою, та й недарма характерник називав Дмитра своїм наступником.

Їхні очі зустрілись: гарячі й пронизливі Петрові та глибокі й ледь всміхнені Дмитрові. Зрозумів Чужинець, що настав його кінець. Ще мить — і Прокопова шабля опустилась йому на чоло.

— Йди геть під землю! — вигукнув Дмитро. — Йди в землю, чортів сину!

І тоді люди, що вже повиходили зі своїх хат і стояли осторонь, здивовано побачили, як поступово вгрузає в землю той, кого вони так боялись. А коли він повністю ввійшов у землю, Дмитро привалив те місце величезним каменем.

Дмитро радісно йшов селом і гукав на весь голос до людей:

— Гей, люди! Ви вільні! Чи чуєте мене? Вільні! Тепер ви самі господарі свого життя! Всі шляхи відкриті, всі дороги — ваші! Живіть, радійте! Хай буде щасливим і багатим завтрашній день!

Однак навколо стояла тиша. Ніхто не сміявся, не радів, ніхто не вітав із перемогою, ніхто не кинувся дякувати Дмитрові. У відповідь — тиша і погляд зляканих і розгублених очей. І лише згодом чийсь буркітливий голос:

— А нащо нам тепер твоя воля? Як тепер жити будемо? Як тепер дітей наших годуватимемо?

А тоді ще один голос збоку:

— Що ж то буде з нами? І звідки він взявся на нашу голову?

Дмитрові перехопило подих, хотілось крикнути: "Це ж я, ваш односелець Дмитро! Хіба ж ви не впізнаєте, не пам'ятаєте мене?"

Та Дмитро мовчав. Все довкола видалося йому примарним і несправжнім: і люди, і село, і камінь на місці, де пішов в землю переможений Чужинець... І лише чийсь тихий шепіт переконав Дмитра, що все це дійсність, а не сон, — хтось невидимий промовив на

вуху Дмитрові до болю знайомим голосом:

— Не журися, хлопче! Не так все просто на світі! Не поцінують вони зараз тієї волі. Не завоювали вони її, не заслужили. Подарована — не вистраждана. Душі їхні давно холопські, тож ще багато води спливе, доки стануть вони знову людьми. Ти добре зробив свою справу, козаче! Але тепер настала моя черга стати до діла!

— Хто ти? — запитав вражений Дмитро.

— Я той, хто согрівив, але кому багато прощено за мить милосердя. Маю спокутувати гріх ненависті. Я невидимий житиму серед людей, вселятиму в них мужність і силу волі, наснагу й сміливість. А ти, Дмитре, їдь козакувати, тебе чекає Україна!

Дмитро силувався згадати, де він вже чув цей голос, та так і не пригадав.

Небо, врешті, сипонуло снігом. М'який і білий, він тихо падав на непокриті голови, на хати, дорогу, на поле й ліс. Вмить все навкруг стало білим і чистим, здавалось, і на душі просвітліло.

Дмитро більше не затримувався. Він скочив на коня і помчав туди, де його чекав Степан Лузан, де збиралися не привиди, схожі на козаків з бузиновими шаблями, а справжнє славне лицарство, готове стати на герць за славу і волю.

І лише сліпа на очі, та зряча серцем Докія перехрестила Дмитра на прощання. Всі інші мешканці колись славного села Козаче мовчки дивилися вслід.

А навесні трапилось диво: на пагорбі біля Чортового болота давно всохла й поламана вітрами берізка несподівано зазеленіла.

І вічна Докія пучками старечих пальців пестила ніжно-зелені листочки й промовляла до них:

— От і минулася лиха година! Живи, моя берізонько, радій життю!..

А по щоках котилися сльози, яких Докія і не цуралась.